

Analysis of the Function of Sheikh Lotfollah Monument Over Time Based on Descriptive Historical Documents and Travelogues

Neda Sadat Abdellahi¹ , Nima Valibeig^{2*}

1. Master of Urban Heritage Conservation, Department of Architectural & Urban Conservation, Faculty of Architectural & Urban Planning, Iran University of Science & Technology, Tehran

2. Associate Professor, Department of Architectural & Urban Conservation, Faculty of Conservation, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran

Article Info

Original Article

Received: 2021/12/10;

Accepted: 2022/03/27;

Published Online 2022/05/12

 [10.30699/athar.43.1.196](https://doi.org/10.30699/athar.43.1.196)

Use your device to scan
and read the article online

Corresponding Author

Nima Valibeig

Associate Professor,
Department of Architectural
& Urban Conservation,
Faculty of Conservation, Art
University of Isfahan,
Isfahan, Iran

Email:

n.valibeig@aui.ac.ir

ABSTRACT

Naghsh-e Jahan Square was built during the Safavid period as a prominent government architecture complex in Isfahan. Naghsh-e Jahan Square consists of four specific buildings, each of which has a separate function. The Sheikh Lotfollah building is the third monument built in chronological order. This monument is located on the east side of the square, opposite the Aali Qapo Palace. Transformation of the this building's form and its adjacent buildings over time makes it difficult to understand the original function of the building. In this paper, we analyze all the existing descriptive documents of the time of Sheikh Lotfollah's construction for the first time. These descriptive documents also include the manuscripts written by people studying or teaching at Sheikh Lotfollah. Based on the analysis of the documents and similar buildings built at that time, we explore the main function of this building over time. This study reveals that the primary function of the Sheikh Lotfollah at the time of construction was to serve as a school. Although the main function of the building was educational, the prayer hall was used for prayer complementary. The size of this monument is large, and accordingly, the prayer hall is large. Due to the destruction of some parts of the building with the functionality of education and the similarity of the size and the form of the prayer hall to prayer hall in other mosques, Sheikh Lotfollah has named a mosque instead of a school.

Keywords: Sheikh Lotfollah building, Descriptive historical documents, Building function, Historical school, Naghsh-e Jahan square

Copyright © 2022. This open-access journal is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

How to Cite This Article:

Abdellahi, N. S., & Valibeig, N. Analysis of the Function of Sheikh Lotfollah Monument Over Time Based on Descriptive Historical Documents and Travelogues. *Athar*, 43(1), 196-211.

مقاله پژوهشی

تحلیل و بازخوانی کارکرد بنای تاریخی شیخ لطف‌الله در گذر زمان بر پایه اسناد توصیفی تاریخی و سفرنامه‌ها

ندا سادات عبداللهی^۱، نیما ولی بیگ^{۲*}

۱. کارشناسی ارشد مرمت میراث شهری، گروه مرمت بنا و بافت‌های تاریخی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت

ایران، تهران، ایران

۲. دانشیار گروه مرمت بنا و بافت‌های تاریخی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران

خلاصه

اطلاعات مقاله

در دوره صفویه، میدان نقش جهان به‌عنوان مجموعه معماری حکومتی شاخص در اصفهان ساخته شد. میدان نقش جهان از چهار ساختمان ویژه تشکیل شده که هرکدام دارای کارکرد مجزا بوده است. بنای شیخ لطف‌الله، سومین اثر ویژه ساخته شده است که در شرق میدان و مقابل کاخ عالی‌قاپو قرار دارد. تغییرات پدیدآمده در کالبد این ساختمان و بناهای هم‌جوار آن، شناخت کارکرد اصیل آن را دچار اشکال کرده است. این مقاله بر آن است تا تحلیل مناسبی از کارکرد اولیه بنا و تحولات آن در گذر زمان ارائه دهد. بررسی اسناد تاریخی هم‌زمان با ساخت بنا و همچنین اسناد تألیف‌شده توسط افرادی که در مدرسه به تحصیل یا تدریس می‌پرداختند، کارکرد آن را در گذر زمان آشکار ساخت. تحلیل اسناد مرتبط با کاربری بنا مشخص می‌کند کارکرد بنای شیخ لطف‌الله در زمان ساخت، مدرسه بوده است. این مدرسه با توجه به وسعت آن، نمازخانه بزرگی را در بر می‌گرفته است. بعدها با توجه به شباهت این بخش با مسجدها و تخریب قسمت‌های وابسته به تدریس بنا، این ساختمان را مسجد نامیده‌اند. از سوی دیگر، در بناهای آموزشی مشابه، عمدتاً کاربری آموزشی و نیایشی تکمیل‌کننده یکدیگر بوده است؛ بنابراین نام‌گذاری این بناها براساس گستره کارکردی غالب آن بوده است. روش پژوهش در این تحقیق ترکیبی از بررسی اسناد توصیفی در کنار مطالعه مقایسه‌ای بناهای مشابه و تحلیل شکلی و مفهومی استوار است. در این راستا این پرسش مطرح می‌شود که کارکرد اولیه بنای شیخ لطف‌الله چه بوده و در گذر زمان چه تحولاتی داشته است؟

دریافت: ۱۴۰۰/۰۹/۱۹

پذیرش: ۱۴۰۱/۰۱/۰۷

انتشار آنلاین: ۱۴۰۱/۰۲/۲۲

نویسنده مسئول:

نیما ولی بیگ

دانشیار گروه مرمت بنا و بافت‌های تاریخی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران

پست الکترونیک:

n.valibeig@au.ac.ir

کلیدواژه‌ها: بنای شیخ لطف‌الله، اسناد توصیفی-تاریخی، کارکرد بنا، مدرسه تاریخی، میدان

نقش جهان

حق کپی رایت انتشار: این نشریه ی دارای دسترسی باز، تحت قوانین گواهی‌نامه بین‌المللی Creative Commons Attribution 4.0 International License منتشر می‌شود که اجازه اشتراک (تکثیر و بازآرایی محتوا به هر شکل) و انطباق (باز ترکیب، تغییر شکل و بازسازی بر اساس محتوا) را می‌دهد.

عبداللهی، ندا سادات و ولی بیگ، نیما. تحلیل و بازخوانی کارکرد بنای تاریخی شیخ لطف‌الله در گذر زمان بر پایه اسناد توصیفی تاریخی و سفرنامه‌ها. فصلنامه علمی اثر، ۴۳(۱)، ۱۹۶-۲۱۱.

۱- مقدمه

متأسفانه تاکنون پژوهشی که به تحلیل کالبد بنای شیخ لطف‌الله در زمان ساخت و روند تحول آن تاکنون پرداخته باشد انجام نشده است؛ بنابراین این نخستین تحقیق به بررسی و تحلیل کارکرد این بنا می‌پردازد. پژوهش‌های پیشین تنها به بررسی تزیینات و کالبد این بنا پرداخته‌اند. از سوی دیگر، عمدتاً افراد خارجی در گذشته اجازه ورود به داخل اماکن مذهبی و بررسی چگونگی کارکرد آنها نداشته‌اند، اما این سیاحان اشاراتی به کاربری این بنا داشته‌اند (Chardin, 1927; Gemelli Careri, 1977; Sanson, 1695). با وجود این اسناد دیگر که توسط افراد مسلمان و افرادی که داخل این بنا ساکن بوده نوشته شده است اشاراتی به چگونگی کارکرد بنا داشته‌اند (Afandi, 2010; Tabrizi, 1994; Torkaman, 2003). همچنین در اسنادی دیگر به حوادث تاریخی در این بنا پرداخته شده است (Afoshtei Natanzi, 1994).

۳- توصیف و بررسی

۳-۱- روش پژوهش

بخش عمده‌ای از تحقیق حاضر در قالب تحقیق تاریخی و تفسیر منابع تاریخی بنا نهاده شده است؛ از این رو این تحقیق براساس اسناد تاریخی و به‌طور ویژه مربوط به بازه زمانی دوران صفویه انجام شده است. نوع تحقیق براساس ماهیت داده‌های پژوهش کیفی است. همچنین براساس روش در دست‌بندی توصیفی-تحلیلی قرار دارد. مطالعات مقایسه‌ای با بناهای مشابه و تحلیل کالبدی آنها از دیگر گام‌های اصلی این مقاله است. به‌طور کلی تحلیل کتاب‌های تألیف‌شده در دوره صفویه و با تأکید بیشتر بر اسناد هم‌زمان با ساخت بناست. از سوی دیگر، بررسی اسناد تاریخی نوشته‌شده توسط کسانی که در این جایگاه به تدریس یا تحصیل مشغول بوده‌اند، به شناخت چگونگی استفاده از بنا و کارکرد آن در گذشته یاری رساند. در مرحله بعد، سفرنامه سیاحانی که در زمان صفوی و پس از آن از میدان نقش جهان دیدن کرده و به‌نحوی به توصیف بنای شیخ لطف‌الله و کاربری آن پرداخته‌اند، بازخوانی شد. دست‌بندی

چهار ساختمان شاخص با کاربری‌های گوناگون در چهار سوی میدان نقش جهان اصفهان طراحی و ساخته شده‌اند. کاربری ساختمان‌ها شامل اقتصادی، مذهبی، حکومتی و بنای شیخ لطف‌الله با کارکرد آموزشی بوده است. مدرسه شیخ لطف‌الله به درخواست ملاعبدالله شوشتری و توسط شاه‌عباس ساخته شده است (Jazayeri, 2000; Torkaman, 2003). رویدادها و تحولات صورت‌گرفته در کالبد این بنا و از دست دادن بخشی از ساختار کالبدی گذشته و برجای ماندن تنها بخش نمازخانه مدرسه، سبب شده است امروزه کاربری بنا در میان عموم مردم مسجد در نظر گرفته شود. در برخی پژوهش‌های پیشین، با بهره‌گیری از اسناد توصیفی، به بازنمایی کالبد بناهای تاریخی تخریب شده یا دچار تغییر شکل شده پرداخته‌اند (Valibeig & Kourangi, 2019). اسناد توصیفی گذشته بازگوکننده قابل قبولی برای بازسازی کارکرد بنای شیخ لطف‌الله در گذشته هستند. بررسی و شناخت تحولات به‌وجودآمده در کاربرد بنای شیخ لطف‌الله با کارکرد آموزشی می‌تواند در شناخت بیشتر میدان نقش جهان مؤثر باشد.

این پژوهش بر آن است تا با بررسی متون تاریخی هم‌زمان با ساخت بنا به‌ویژه اسناد نوشته‌شده توسط افراد دانش‌آموخته در مدرسه شیخ لطف‌الله، کارکرد گذشته آن را آشکار کند. از سوی دیگر سفرنامه‌های نوشته‌شده توسط سیاحان که از میدان نقش جهان بازدید کرده و به بنای شیخ لطف‌الله اشاره کرده‌اند نیز بررسی شده است. این پژوهش براساس اسناد به تحلیل علت‌های شناخته‌شدن این بنا به‌عنوان مسجد در برخی از اسناد پرداخته است. این پژوهش درصدد پاسخ‌گویی به پرسش‌های زیر است:

۱. کارکرد اولیه بنای شیخ لطف‌الله اصفهان چه بوده و چه تحولاتی داشته است؟

اسناد توصیفی چگونه به بازخوانی کارکرد گذشته بنای شیخ لطف‌الله کمک می‌کند؟

۲- پیشینه پژوهش

جلوه‌گر شد. چگونگی چینش عناصر چهارگانه حکومت دین، دانش، حکومت و اقتصاد نمونه‌ای از این جلوه‌گری است (شکل‌های ۱ و ۲). اصفهان در آن دوران محل حضور تعداد قابل توجهی از روحانیان بزرگ بوده است و به‌عنوان مرکز دانش در مشرق زمین نامیده می‌شد (Imaniye, 1976). حضور آنها سبب افزایش چشمگیر طلبه‌ها شد (Majlesi, 1985) (جدول ۱).

شکل ۱. جلوه‌گری باور دینی در طراحی میدان نقش جهان (Authors, 2022)

شکل ۲. پلان جانمایی مدارس پدیدآمده در دوران صفویه پیرامون میدان نقش جهان (Authors, 2022)

اسناد تاریخی و سفرنامه‌ها به ترتیب زمان و تحلیل و مقایسه آنان، تحول کارکرد بنای شیخ لطف‌الله از زمان ساخت تاکنون و خطاهای صورت‌گرفته در شناخت کاربری آن در اسناد جدیدتر را آشکار کرد.

۳-۲- بنای شیخ لطف‌الله در گذر ساخت

با شروع دوره صفویه، حاکمان صفوی که سعی در ترویج اسلام با نگاه ویژه‌تر به مذهب تشیع داشتند (Sadr Hashemi, 1960)، تعدادی از عالمان دینی را از دیگر کشورها به ایران فراخواندند. در پی آن شیخ لطف‌الله و چندین عالم بزرگ دیگر از جبل عامل لبنان، بحرین و سایر کشورها به ایران آمدند. آنها در ابتدا برای فراگیری دانش از عالمان و تدریس در مشهد اقامت کردند. چندی بعد به دنبال شورش ازبکان در مشهد، شیخ لطف‌الله به قزوین رفته و در آنجا به تدریس علوم دینی پرداخت. سپس شاه‌عباس، ملاعبدالله و شیخ لطف‌الله را برای تدریس و تربیت طلبه‌ها به اصفهان دعوت کرد. به همین دلیل به دستور شاه‌عباس، برای آنها تعدادی مدرسه بنا شد (Torkaman, 2003). همچنین منابع دیگر بعد از آن نیز به این رویداد اشاره کرده‌اند (Honarfar, 1958; Jenab Isfahani, 2006).

برخی از این مدارس امروزه نیز پا برجا هستند و برخی دیگر نیز بر اثر عوامل گوناگون از میان رفته‌اند. بنای شیخ لطف‌الله از مدارسی است که کاربری آن در گذشته، در اسناد تاریخی به وضوح آمده است. همان‌گونه که در پیش نیز آمد، باورهای مذهبی حاکمان صفویه در فرایند طراحی میدان نقش جهان نیز

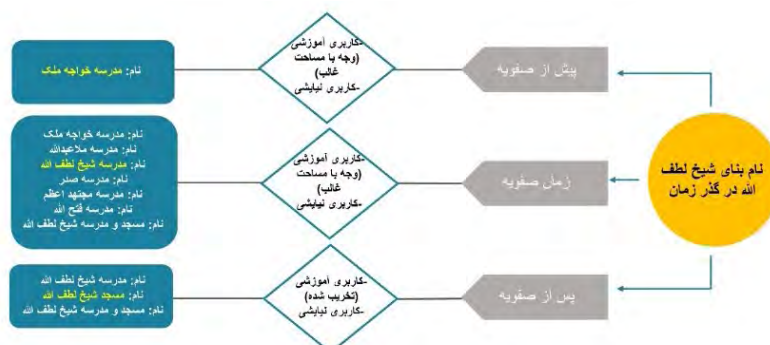
جدول ۱. عالمان برجسته معاصر در زمان شاه‌عباس اول و جایگاه تدریس آنها

ردیف	نام	لقب	مکان تدریس	مکان تولد	تاریخ ولادت و وفات (قمری)	تاریخ حضور در اصفهان (قمری)
۱	عبدالله بن حسین شوشتری	ملاعبدالله	مدرسه عباسی و مدرسه ملاعبدالله	شوشتر (احتمالاً)	وفات در ۱۰۲۲	۱۰۰۷-۱۰۲۲
۲	بهاء‌الدین محمد عاملی	شیخ بهایی	مدرسه شیخ لطف‌الله (خواجه ملک)	بعلبک لبنان	۹۵۴-۱۰۳۱	۱۰۰۶-۱۰۳۱
۳	شیخ لطف‌الله میسی عاملی	شیخ لطف‌الله	مدرسه شیخ لطف‌الله (خواجه ملک)	جبل عامل لبنان	وفات در ۱۰۳۳	۱۰۱۱-۱۰۳۳

ردیف	نام	لقب	مکان تدریس	مکان تولد	تاریخ ولادت و وفات (قمری)	تاریخ حضور در اصفهان (قمری)
۴	میر برهان‌الدین محمدباقر استرآبادی	میرداماد	مدرسه شیخ لطف‌الله (خواجه ملک)	استرآباد	۹۶۹-۱۰۴۰	اوایل سده یازدهم هجری قمری
۵	مولانا ابوالقاسم بن ابوطالب میرحسینی فندرسکی	میرفندرسکی	مدرسه میر (تکیه کنونی میر)	استرآباد	۹۷۰-۱۰۵۰	اوایل سده یازدهم هجری قمری
۶	محمدباقر مجلسی	مجلسی	مسجد جامع اصفهان	اصفهان	۱۰۰۶-۱۰۷۷	اوایل سده یازدهم هجری قمری

نخستین سندی که به ساخت و بازسازی بنای شیخ لطف‌الله توسط شاه‌عباس اشاره کرده، در سال‌های انتهایی اتمام ساخت آن به نوشتار درآمده است. در این سند ذکر شده است به درخواست ملاعبدالله، شاه‌عباس مسجد و مدرسه‌ای مقابل عالی‌قاپو ساخت (Torkaman, 2003). ملاعبدالله مدتی در این مدرسه ساکن شد و با احداث مسجد جامع عباسی، مسجد و مدرسه را به شیخ لطف‌الله واگذار کرد و خود در مدرسه عباسی-واقع در مسجد جامع عباسی- به تدریس مشغول شد (Jaberi, 2002; Ansari, 1943; Najmabadi, 2002). در برخی اسناد این مدرسه را مدرسه ملاعبدالله نیز نامیده‌اند. نام‌های گوناگونی دیگری نیز برای بنای شیخ لطف آورده شده است که می‌توان به صدر، مجتهد اعظم، ملاعبدالله و فتح‌الله اشاره کرد (Building, 1931; Chardin, 1927) (شکل ۳).

در گذشته در همین جایگاه فعلی بنای شیخ لطف‌الله، مسجد و مدرسه‌ای متعلق به دوره پیش از صفویه قرار داشته است (Amir Hosseini, 1954; Jaberi Ansari, 1943; Pope, 1973; Rafiei Mehrabadi, 1936). کهن‌ترین سندی که به مدرسه شیخ لطف‌الله اشاره کرده، مربوط به سال ۱۰۰۷ ق بوده است. این زمان مربوط به پیش از بازسازی و مرمت ساختمان به دستور شاه‌عباس بوده است. این سند به روایت یک رویداد تاریخی مربوط به نخستین سفر شاه‌عباس به اصفهان و ایستادن او بر بام مدرسه (خواجه ملک) بوده تا مردم او را از باغ نقش جهان تماشا کنند (Afoshtei Natanzi, 1994). این مسجد و مدرسه در دوره صفویه توسط شاه‌عباس برای استفاده مجدد تکمیل و مرمت شدند (Jaberi Ansari, 1943; Tabrizi, 1994). وسعت و شهرت مدرسه بسیار زیاد بوده است؛ تا جایی که از این مدرسه به‌عنوان یکی از مؤثرترین مدارس دوران صفوی در پرورش عالمان برجسته یاد شده است (Khansari, 1993).

شکل ۳. بررسی تغییرات نام بنای شیخ لطف‌الله در گذر زمان با توجه به تحولات کالبدی بنا (Authors, 2022)

۳-۳- تعدد وجود مدارس در هم‌جواری بنای

شیخ لطف‌الله

مطالعات اسناد تاریخی و سفرنامه‌ها دربارهٔ تعداد مدرسه‌های مجاور بنای شیخ لطف‌الله، احتمال سه فرضیهٔ متفاوت را پدید می‌آورد. عده‌ای دربارهٔ اینکه مدرسهٔ شیخ لطف‌الله و خواجه ملک یک یا دو مدرسه بوده‌اند، تردید داشته‌اند (Jenab Isfahani, 2006; Mahdavi, 2007a; Soltanzadeh, 1985). این پژوهش با بررسی کهن‌ترین اسناد، موقعیت و تعداد مدارس را به‌صورت مستندتر مشخص کرده است. فرضیهٔ اول در بررسی باور برخی پژوهشگران به ذهن متبادر می‌شود که مبنی بر وجود دو مدرسه در دو سوی شمالی و جنوبی بنای شیخ لطف‌الله است. آنها از این دو مدرسه با نام‌های مدرسه خواجهٔ ملک در شمال و مدرسهٔ شیخ لطف‌الله در جنوب یاد کرده‌اند. شیخ لطف‌الله میسی عاملی را نیز در هر دو مدرسه عهده‌دار تدریس دانسته‌اند. آنها مدرسهٔ جنوبی را کاروانسرای که اکنون به‌طور کامل تخریب شده، ذکر کرده‌اند. همچنین به دبستان فعلی شیخ لطف‌الله در شمال، به‌عنوان بخش باقی‌ماندهٔ مدرسهٔ خواجه ملک اشاره شده است (Mahdavi, 2007a).

فرضیهٔ دوم بر پایهٔ عقیده افراد دیگر شکل می‌گیرد. این عقیده مبنی بر وجود تنها یک مدرسه در جنوب بنای شیخ لطف‌الله است (Jenab Isfahani, 2006). این فرضیه با استناد به سفرنامهٔ شاردن شکل گرفته است. او در سفرنامه‌اش هنگامی که از سمت بازار لوافان به سمت شیخ لطف‌الله در حرکت بوده، به وجود مدرسه‌ای بالاتر از مسجد (جنوب مسجد) اشاره کرده است. از سوی دیگر، با ارجاع به طرح ترسیمی شاردن از شرق میدان نقش‌جهان، وجود سردر مدرسهٔ صدر در جنوب بنای شیخ لطف‌الله ذکر شده است (Chardin, 1927). با بررسی طرح ترسیم‌شدهٔ شاردن از شرق میدان، به غیر از عمارت ساعت، سردر دیگری در جنوب شیخ لطف‌الله یافت نشد. دربارهٔ توضیحات شاردن مبنی بر وجود مدرسه در جنوب، از این جهت

که سند تاریخی دیگری از وجود مدرسه در جنوب سخن نیاورده‌اند، بنابراین احتمال وجود خطای او وجود داشته است. فرضیهٔ سوم در نگاهی به سایر مدارک مطرح می‌شود. به این صورت که تنها یک مدرسه در شمال شیخ لطف‌الله بوده است. با بررسی‌های صورت‌گرفته، این فرضیه در مقایسه با سایر فرضیه‌ها محتمل‌تر است. دو فرضیهٔ پیشین توسط پژوهشگران جدیدتر مطرح شده است و امکان خطا در صورت تحلیل‌نکردن تمامی اسناد تاریخی صفوی وجود داشته است (شکل ۴).

با تحلیل فرضیه‌های ارائه‌شدهٔ فوق و بر پایهٔ اسناد تاریخی می‌توان دریافت که در هیچ‌کدام از منابع برجای‌مانده از دوران صفوی، به وجود یا ساخته‌شدن دو مدرسه در جوار بنای شیخ لطف‌الله اشاره نشده است. تعداد مدرسه‌های هم‌جوار شیخ لطف‌الله، همواره یک مدرسه ذکر شده و به غیر از آن به وجود مدرسهٔ دیگر اشاره نشده است. همچنین تمامی اسناد تاریخی به ساخت یک مدرسه در شرق میدان نقش‌جهان و مقابل عالی‌قاپو تأکید کرده‌اند (Afandi, 2010; Khansari, 2011; Tabrizi, 1994). علاوه بر آن، اسناد، تدریس شیخ لطف‌الله را تنها در یک مدرسه در شرق میدان ذکر کرده‌اند. سندی مبنی بر تدریس او در دو مدرسه یافت نشد؛ بنابراین فرضیهٔ اول در رابطه با تدریس شیخ لطف‌الله در دو مدرسه قابل قبول نیست. همچنین در کتاب‌های افراد ساکن در مدرسه، به‌صورت مشخص نوشته شده است که مدرسهٔ شیخ لطف‌الله همان مدرسهٔ خواجه ملک بوده است. بعدها با واگذاری این بنا به شیخ لطف‌الله به نام او شهرت یافت (Afandi, 2010; Ameli, 2000; Honarfar, 1977; Jaber Ansari, 1943; Khansari, 2011; Modares Tabrizi, 2013; Qomi, 2008). با توجه به وجود یک مدرسه با وسعت بسیار ساخت مجدد مدرسه جدید با فاصلهٔ بسیار کم از آن پذیرفته‌شده نیست (Jazayeri, 2000)؛ بنابراین شکی نیست که مدرسهٔ شیخ لطف‌الله، همان مدرسهٔ خواجه ملک بوده است و وجود دو مدرسه به‌صورت مجزا مورد قبول نیست (شکل ۴) (جدول ۲).

شکل ۴. فرضیه های مرتبط با تعداد مدارس در همجواری بنای شیخ لطف الله (Authors, 2022)

جدول ۲. مدارس متناسب به دوره صفویه و پیش از آن در گستره مکانی پیرامون نقش جهان

ردیف	نام مدرسه	انتساب زمانی ساخت
۱	مدرسه خواجه ملک	پیش از صفویه
۲	مدرسه شیخ لطف الله	بازسازی و مرمت همان مدرسه خواجه ملک توسط شاه عباس و تغییر نام آن به مدرسه شیخ لطف الله
۳	مدرسه عباسی (ناصری) و مدرسه سلیمانیه	صفویه
۴	مدرسه ملا عبدالله	صفویه

۳-۴- کاربری بنای شیخ لطف الله

اسناد جدیدتر مشاهده شد. با تحلیل‌های انجام گرفته درباره کارکرد بنای شیخ لطف الله می‌توان سه فرضیه گوناگون را مطرح کرد. این فرضیه‌ها کاربری مسجد، کاربری مدرسه در مجاورت کاربری مسجد و کاربری مدرسه را مطرح کرده‌اند (جدول ۳).

با بررسی و تحلیل اسناد تاریخی و سفرنامه‌ها از گذشته تاکنون، نشانه‌هایی از تحول کارکرد این بنا در گذر زمان به‌ویژه

جدول ۳. فرضیه‌های مرتبط با کاربری بنای شیخ لطف الله براساس اسناد تاریخی و سفرنامه‌ها

ردیف	فرضیه درباره کاربری بنا	نکات مربوط به کاربری بنا	منبع	دلیل محتمل
۱	کاربری مسجد	مسجد مخروبه قدیمی پیش از ساخت این مسجد در این مکان وجود داشته است.	(Jaberi Ansari, 1943; Pope, 1936; Rafiei Mehrabadi, 1973)	۱. تکرار نظرات گردشگران غربی که بنا را از روی فرم نام‌گذاری کرده‌اند. ۲. باقی ماندن تنها بخشی از مدرسه (نمازخانه) ۳. افزودن نمازخانه‌ای بزرگ به بنای خواجه ملک که پیش از صفویه ساخته شده بود. ۴. وجود نمازخانه‌ای قبل از بنای کنونی شیخ لطف الله که بعدها با ساخت کالبد کنونی آن به مدرسه الحاق شد.
		مسجد شیخ لطف الله، مقابل کاخ شاه در شرق میدان قرار دارد.	(Aubin, 2018; Claude Anet, 1991; Curzon, 2016; D' Allemagne, 1911; Della Valle, 2018; Jackson, 1906; Kaempfer, 1977; Sanson, 1695)	

ردیف	فرضیه درباره کاربری بنا	نکات مربوط به کاربری بنا	منبع	دلیل محتمل
		مسجد شیخ لطف‌الله با وضعیت کالبدی خوبی باقی مانده است.	(Chirikof, 2018; Tahvildar Isfahani, 1963)	
۲	کاربری مدرسه در مجاورت کاربری مسجد	در قسمت شرقی میدان یک مدرسه و یک مسجد قرار داشت.	(Gabbe, 1997)	۱. کاربری مسجد مدرسه در زمان صفویه متداول نبوده است؛ بنابراین از واژه مسجد و مدرسه استفاده شده است. ۲. کالبد آنها به هم متصل بوده است. ۳. در یک زمان بازسازی و مرمت شده‌اند.
		مدرسه‌ای بالاتر از مسجد به همین نام قرار دارد.	(Chardin, 1927)	
۳	کاربری مدرسه	مسجد و مدرسه را تعمیر و آن را به شیخ لطف‌الله سپردند.	(Imaniye, 1976; Khansari, 2011; Tabrizi, 1994)	
		شاه‌عباس برای مولانا عبدالله شوشتری مسجد و مدرسه‌ای مقابل عالی‌قاپو در میدان نقش‌جهان بنا نمود.	(Afandi, 2010; Eqbal Ashtiani, 1944; Honarfar, 1958; Jaberi Ansari, 1943)	۱. کاربری مسجد مدرسه در زمان صفویه متداول نبوده است؛ بنابراین از واژه مسجد و مدرسه استفاده شده است. ۲. کالبد آنها به هم متصل بوده است. ۳. در یک زمان بازسازی و مرمت شده‌اند.
		هنگامی که مسجد شیخ لطف‌الله را تأسیس می‌کنند، صحنی برایش در نظر نمی‌گیرند و صحن مدرسه خواجه ملک را صحن مسجد قرار می‌دهند.	(Mahdavi, 2007b; Movahed Abtahi, 1997)	
		مسجد و مدرسه در یک زمان به‌وسیله یک بانی ساخته شدند.	(Chardin, 1927)	
		پیوسته به کالبد شیخ لطف‌الله مدرسه‌ای قرار دارد.	(Eqbal Ashtiani, 1944; Khansari, 2011; Mahdavi, 2007a; Modares Tabrizi, 2013; Sadr Hashemi, 1960)	

۳-۵- کاربری بنا در سفرنامه‌های سیاحان

خارجی

بیشتر توصیف‌های سیاحان از میدان نقش‌جهان، درباره مسجد جامع عباسی و کاخ عالی‌قاپو بوده است. کمتر سفرنامه‌ای به توصیف بنای شیخ لطف‌الله پرداخته است. با توجه به اینکه بخش آموزشی بنای شیخ لطف‌الله در انتهای دوره صفوی تخریب شده است (Movahed Abtahi, 1997; Soltanzadeh,)

(1985) کمتر سفرنامه‌ها از آن سخن به میان آورده‌اند. همچنین سیاحان غیر مسلمان‌ها در دوره صفوی و حتی بعد از آن، عمدتاً اجازه ورود به اماکن مذهبی را نداشته‌اند (Aubin, 2018)؛ بنابراین بیشتر توصیف‌های صورت‌گرفته از این بنا محدود به نمای قابل مشاهده آن از سمت میدان نقش‌جهان و گنبدخانه آن بوده است (جدول ۴). به همین دلیل نام‌گذاری بنا از روی فرم و کالبد آن توسط سیاحان انجام گرفته است.

جدول ۴. کاربری بنای شیخ لطف‌الله در سفرنامه سیاحان خارجی

ردیف	نویسنده	تاریخ نوشتار (قمری)	تاریخ نوشتار (شمسی)	نکات مربوط به کاربری بنا	منبع
۱	پیتر دلاواله	۱۰۲۶	۹۹۵	مقابل کاخ شاه مسجدی است با گنبدی زیبا که تمام دیوار آن از کاشی‌های ظریف و رنگارنگ پوشیده شده است.	(Della Valle, 2018)
۲	ژان شاردن	۱۰۷۵	۱۰۴۳	مسجد و مدرسه در یک زمان به‌وسیله یک بانی ساخته شده‌اند.	(Chardin, 1927)
۳	نیکولاس سانسون	۱۰۹۴	۱۰۶۱	در مشرق این میدان روبه‌روی قصر شاه مسجدی قرار دارد.	(Sanson, 1695)
۴	انگلبرت کمپفر	۱۰۹۵	۱۰۶۲	در ضلع شرقی مسجد شیخ لطف‌الله با کاشی‌های باشکوه نگاه را به خود جلب می‌کند.	(Kaempfer, 1977)
۵	جملی کاری	۱۱۰۴	۱۰۷۱	مسجد شیخ لطف‌الله در جانب مشرق قرار گرفته است.	(Gemelli Careri, 2011)
۶	چریکف	۱۲۹۸	۱۲۲۹	مسجد شیخ لطف‌الله بدون آسیب و به‌خوبی باقی است.	(Chirikof, 2018)
۷	ژان دیولافوا	۱۲۹۸	۱۲۵۹	مسجد شیخ لطف‌الله در طرف چپ مسجد شاه واقع شده است.	(Dieulafoy, 1887)
۸	جورج کرزن	۱۲۹۹	۱۲۶۰	در سمت مشرق میدان نقش‌جهان، مسجد شیخ لطف‌الله قرار دارد که معمولاً آن را صدر العلماء می‌نامند.	(Curzon, 2016)
۹	ویلیام جکسن	۱۳۱۱	۱۲۷۲	در سمت مشرق میدان، نقش کاشی‌کاری گنبد مسجد شیخ لطف‌الله نگاه را به خود جلب می‌کند.	(Jackson, 1906)
۱۰	ژان کلود آنه	۱۳۱۷	۱۲۷۸	روبه روی کاخ عالی‌قاپو، مسجد شیخ لطف‌الله قرار دارد.	(Claude Anet, 1991)
۱۱	پیر لوتی	۱۳۱۷	۱۲۷۸	مسجد شیخ لطف‌الله قدیمی‌تر و مقدس‌تر از مسجد شاه است.	(Loti, 2015)
۱۲	هانس گابه	۱۳۱۹	۱۲۸۰	در قسمت شرقی میدان، یک مدرسه و یک مسجد قرار داشت که اکنون هم پابرجاست.	(Gabbe, 1997)
۱۳	اوژن اوین	۱۳۲۴	۱۲۸۴	مسجد شیخ لطف‌الله به دستور شاه‌عباس برای عبادت و برگزاری نماز شیخ لطف‌الله بنا شده است.	(Aubin, 2018)
۱۴	هانری رنه دآلمانی	۱۳۲۵	۱۲۸۵	در سمت مشرق، مسجد شیخ لطف‌الله قرار دارد.	(D'Allemagne, 1911)
۱۵	آکیو کازارما	۱۳۴۷	۱۳۰۷	مسجد شیخ لطف‌الله بنایی کوچک، زیبا و مشهور است.	(Akio Kasama, 2001)
۱۶	آندره گدار	۱۳۴۸	۱۳۰۸	مسجد در گذشته مسجد صدر یا مسجد فتح‌الله نامیده می‌شد، ولی امروزه به مسجد شیخ لطف‌الله شهرت دارد.	(Godard, 1992)
۱۷	مریت هاکس	۱۳۵۴	۱۳۱۴	از کالبد مسجد شیخ لطف‌الله مداوم مراقبت می‌شود.	(Hawkes, 1935)
۱۸	روبرت بایرون	۱۳۵۶	۱۳۱۶	شکوه و تزئینات این مسجد جای شگفتی دارد.	(Byron, 1950)

منبع	نکات مربوط به کاربری بنا	تاریخ نوشتار (شمسی)	تاریخ نوشتار (قمری)	نویسنده	ردیف
(Wilber, 1962)	در شرق میدان نقش جهان، مسجد شیخ لطف‌الله قرار دارد که به‌خوبی از آن محافظت شده است.	۱۳۲۶-۱۳۳۶	۱۳۶۷-۱۳۷۷	دونالد ویلبر	۱۹

عبادت و تدریس شیخ لطف‌الله در مدرسه اشاره شده است (Torkaman, 2003).

تحلیل و مقایسه اسناد با یکدیگر به‌خوبی آشکار می‌کند که جایگاهی که به اقامه نماز شیخ لطف‌الله اختصاص داشته است، مکانی است که در گذشته بخش نمازخانه مدرسه بوده است. امروزه تنها این بخش از کل بنای مدرسه پابرجاست. در زبان مردم عامه این بخش برجای مانده، تحت نام مسجد شیخ لطف‌الله خوانده می‌شود. حتی در اسناد کهن‌تر نیز زمانی که به این بنا پرداخته شده است، به‌گونه‌ای آن را معرفی کرده‌اند که کاربری نمازخانه و کاربری آموزشی بنا، حتی پیش از آنکه نام شیخ لطف‌الله بر این بنا گذاشته شود، با یکدیگر آمده است؛ برای نمونه عبارت‌های «ساخت هم‌زمان مسجد و مدرسه» و «تعمیرات هم‌زمان مسجد و مدرسه» که در منابع آغازین صفویه آمده است (Afandi, 2010; Jaber Ansari, 1943; Mahdavi, 2007a; Tabrizi, 1994) و به بناهای پیش از ورود شاه‌عباس به اصفهان در این مکان اشاره می‌کند، استدلال دیگری مبتنی بر کاربری آموزش و اقامه نماز در هم‌جواری یکدیگر است.

۳-۶- کاربری بنای شیخ لطف‌الله در اسناد

تاریخی

اسناد تاریخی بنای شیخ لطف‌الله را بیشتر مدرسه نامیده و به فعالیت‌های آموزشی آن اشاره کرده‌اند. در نمونه‌هایی از اسناد تاریخی که واژه مسجد عیناً ذکر شده است، یا واژه مسجد همراه با مدرسه آمده است، یا اینکه با تحلیل نوشتار موجود در سند به‌خوبی آشکار می‌شود که بخشی از ساختمان که وابسته به فریضه اقامه نماز معرفی شده، در حد یک ساختمان کاملاً مستقل معرفی نشده و تنها می‌توان آن را بخش نمازخانه یک مدرسه عظیم برشمرد (جدول ۵).

برای نمونه بسیاری از اسناد تاریخی، جایگاه مدرسه در میدان نقش جهان را مقابل کاخ عالی‌قاپو ذکر کرده‌اند (Afandi, 1994; Khansari, 2011; Tabrizi, 2010) که این مطلب نشان‌دهنده پیوستگی نمازخانه و مدرسه است. برخی منابع دیگر، دلیل در نظر نگرفتن صحن برای شیخ لطف‌الله را استفاده از صحن بزرگ مدرسه مجاور آن دانسته‌اند (Mahdavi, 2007a; Movahed Abtahi, 1997). در کهن‌ترین اسناد، به امامت،

جدول ۵. کاربری بنای شیخ لطف‌الله در اسناد تاریخی

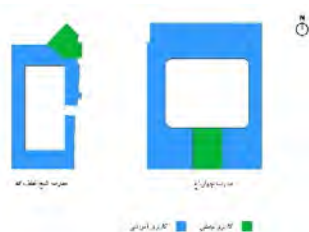
منبع	نکات مربوط به کاربری بنا	تاریخ نوشتار (شمسی)	تاریخ نوشتار (قمری)	نویسنده	ردیف
(Afoshtei Natanzi, 1994)	شاه‌عباس روی بام مدرسه خواجه ملک ایستاد تا مردم او را از باغ جهان‌نما تماشا کنند.	۹۷۷	۱۰۰۷	محمود افوشته نطنزی	۱
(Torkaman, 2003)	شیخ لطف‌الله در جوار مسجدی که در برابر دولت‌خانه مبارکه نقش جهان احداث کرده بودند، به امامت خلق و درس فقه و حدیث و طاعت و عبادت مشغول است.	۱۰۲۵	۱۰۵۷	اسکندر بیگ ترکمان	۲
(Majlesi, 2007)	شیخ لطف‌الله صاحب مسجد و مدرسه شیخ لطف‌الله اصفهان	۱۰۳۸	۱۰۷۰	محمدباقر مجلسی	۳

ردیف	نویسنده	تاریخ نوشتار (قمری)	تاریخ نوشتار (شمسی)	نکات مربوط به کاربری بنا	منبع
۴	محمدباقر خوانساری	۱۰۸۰	۱۰۴۸	حسین خوانساری برای تحصیل علم مدرسه خواجه ملک- جنب مسجد شیخ لطف‌الله واقع در میدان شاه و مشغول تحصیل شد.	(Khansari, 2011)
۵	محمد طاهر نصرآبادی	~۱۰۸۳	~۱۰۵۱	مولانا رجبعلی در مدرسه شیخ لطف‌الله تدریس می‌کرده است.	(Nasrabadi Isfahani, 1938)
۶	نعمه‌الله الجزائری	۱۱۰۰	~۱۰۶۷	دو مدرسه به گفته ملا عبدالله ساخته شد که یکی از آنها مدرسه منسوب به شیخ لطف‌الله بوده است.	(Jazayeri, 2000)
۷	حسین خوانساری	۱۱۱۲	۱۰۷۹	محمد خوانساری در مدرسه خواجه ملک جانب مسجد شیخ لطف‌الله درس خوانده است.	(Khansari, 1993)
۸	عبدالله بن عیسی بیگ افندی	۱۱۱۵	۱۰۸۲	شاه‌عباس برای مولانا عبدالله شوشتری مسجد و مدرسه‌ای مقابل عالی‌قاپو در میدان نقش جهان بنا کرد. ملا عبدالله آنها را به شیخ لطف‌الله واگذار کرد و به نام او اشتهار یافت.	(Afandi, 2010)
۹	محمد زمان تبریزی	۱۱۲۳	۱۰۸۹	مدرسه خواجه ملک در زمان شاه‌عباس مرمت شده است. پس از آن مدرسه و مسجد به شیخ لطف‌الله سپرده شد.	(Tabrizi, 1994)
۱۰	ابوالقاسم بن محمدحسن گیلانی میرزای قمی	۱۱۹۴	۱۱۴۸	ملازمان تبریزی شاگرد مرحوم علامه مجلسی است که در زمان خود رئیس مدرسه شیخ لطف‌الله اصفهان بوده است.	(Mirza Qomi, 2002)
۱۱	علی جناب	~۱۳۱۹	~۱۲۸۰	شاه‌عباس برای شیخ لطف‌الله مسجدی ساخت. همچنین مدرسه در پهلوی مسجد برای شاگردان و محل تدریس او ساخت. این مدرسه همیشه محل فضلا و فقها بوده است.	(Jenab Isfahani, 2006)
۱۲	عباس قمی	۱۳۲۰	۱۲۸۱	ابراهیم بن علی بن عبد‌العالی‌المیسی جد شیخ لطف‌الله که مدرسه شیخ لطف‌الله اصفهان به او منسوب است.	(Qomi, 2008)
۱۳	محمدحسن جابری انصاری	۱۳۲۷	۱۲۸۷	شاه‌عباس برای مدرسه و مسجد را ساخت. پس از بنای مسجد شاه ملا عبدالله برای تدریس به آنجا رفته و مسجد و مدرسه را به شیخ لطف‌الله واگذار کرد.	(Jaberi Ansari, 1943)
۱۴	سید محسن امین‌عاملی	۱۳۵۰	۱۳۱۰	علی‌قلی خلخال‌ی ساکن مدرسه شیخ لطف‌الله بوده است.	(Ameli, 2000)
۱۵	صادق هدایت	۱۳۵۱	۱۳۱۱	در مسجد شیخ لطف‌الله مانند مسجد جامع عباسی، طلبه‌ها را خارج کردند و برای آنها مدرسه صدر را در نظر گرفتند.	(Hedayat, 2014)
۱۶	محمدعلی مدرس تبریزی	~۱۳۶۲	۱۳۲۱~	شیخ لطف‌الله در مسجدی هم‌نام خودش نماز جمعه را اقامه می‌کرد. مسجد و مدرسه متصل به آن از زیباترین آثار اصفهان بوده‌اند.	(Modares Tabrizi, 2013)
۱۷	عباس اقبال آشتیانی	۱۳۶۵	۱۳۲۴	شاه‌عباس شیخ لطف‌الله را به اصفهان آورده است و در میدان نقش جهان برای او مدرسه و مسجدی ساخت. مدرسه شیخ لطف‌الله که به مسجد چسبیده بود.	(Eqbal Ashtiani, 1944)
۱۸	آقابزرگ تهرانی	۱۳۷۱	~۱۳۳۰	تدریس در مدرسه شیخ لطف‌الله در شرق میدان نقش جهان، به محمد زمان تبریزی واگذار شده بود.	(Tehrani, 1993)

ردیف	نویسنده	تاریخ نوشتار (قمری)	تاریخ نوشتار (شمسی)	نکات مربوط به کاربری بنا	منبع
۱۹	آقابزرگ تهرانی	۱۳۷۶~	۱۳۳۵~	محمدحسن بروجردی در مدرسه شیخ لطف‌الله واقع در میدان نقش جهان درس خوانده است.	(Tehrani, 2008)
۲۰	حسین سلطان‌زاده	۱۳۷۶	۱۳۳۵	مدرسه خواجه ملک مستوفی نزدیک مسجد شیخ لطف‌الله بوده. مدرسه در زمان شاه‌عباس اول تعمیر شد و تدریس در آن به عهده شیخ لطف‌الله عاملی واگذار گردید. مدرسه مربوط به پیش از صفویه بوده است.	(Soltanzadeh, 1985)
۲۱	لطف‌الله هنرفر	۱۳۸۱	۱۳۴۰	شاه‌عباس در سال ۱۰۱۱ مدرسه و مسجدی برای شیخ لطف‌الله ساخت.	(Honarf, 1971)
۲۲	محمد صدر هاشمی	۱۳۸۰	۱۳۳۹	در مجاورت مسجد شیخ لطف‌الله مدرسه خواجه ملک قرار داشته است. این مدرسه مربوط به پیش از صفویه بوده است.	(Sadr Hashemi, 1960)
۲۳	مصلح‌الدین مهدوی	۱۳۹۳~	۱۳۵۱~	افراد بسیاری زمان صفویه در مدرسه شیخ لطف‌الله تحصیل کرده‌اند.	(Mahdavi, 2007b)
۲۴	لطف‌الله هنرفر	۱۳۹۹	۱۳۵۷	شاه‌عباس ملاعبدالله شوشتری را به اصفهان آورد و مدرسه و مسجدی برای او ساخت.	(Honarf, 1977)
۲۵	مصلح‌الدین مهدوی	۱۳۹۹~	۱۳۵۷~	برخی نام خواجه ملک را- که تعمیرات مسجد را انجام داده- نام این مدرسه و مسجد معرفی کرده‌اند.	(Mahdavi, 2007a)
۲۶	مصلح‌الدین مهدوی	۱۴۰۳~	۱۳۶۱~	ملاحسین بروجردی در مدرسه شیخ لطف‌الله و مسجد جامع عباسی تدریس می‌کرد.	(Mahdavi, 2007b)
۲۷	حجت موحد ابطی	۱۴۱۰~	۱۳۶۸~	شیخ لطف‌الله در مدرسه خواجه ملک تدریس داشته است. جنوب مدرسه به مسجد متصل بوده و از صحن مدرسه برای مسجد استفاده می‌شده است.	(Movahed Abtahi, 1997)
۲۸	محمدحسین نجم‌آبادی	۱۴۲۴~	۱۳۸۱	مسجد شیخ لطف برای ملاعبدالله شوشتری ساخته شد. بعد از اینکه او امامت مسجد شاه را به عهده گرفت، امامت این مسجد به شیخ لطف‌الله واگذار شد.	(Najmabadi, 2002)

۳-۷- کاربری بنا بر پایه تحلیل و مقایسه کلیه آموزشی، در تسمیه آن نام مدرسه چهارباغ متداول است (شکل ۵).

اسناد

شکل ۵. نام‌گذاری دو بنای مدرسه چهارباغ و مدرسه شیخ لطف‌الله با توجه به مساحت کاربری غالب آنها (پلان بنای شیخ لطف‌الله به صورت شماتیک ترسیم شده است) (Movahed Abtahi, 1997; Soltanzadeh, 1985)

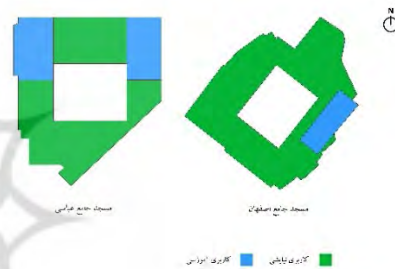
دین و دانش در مذهب تشیع همواره دو رکن جدایی‌ناپذیر هستند. بناهای دینی و آموزشی ساخته‌شده در گذشته تکمیل‌کننده یکدیگر بوده‌اند. عمدتاً وجه تسمیه این دو رکن در کنار یکدیگر متناظر با کاربری غالب بوده است.

الف) چنانچه وجه آموزشی غالب بوده، با وجود اینکه نمازخانه‌ای متناظر با شأن و اندازه بنا داشته است، آن را مدرسه می‌نامیدند؛ برای نمونه مدرسه چهارباغ اصفهان با وجود اینکه فضای نیایشگاهی بسیار سترگی دارد، به دلیل غالب بودن کاربری

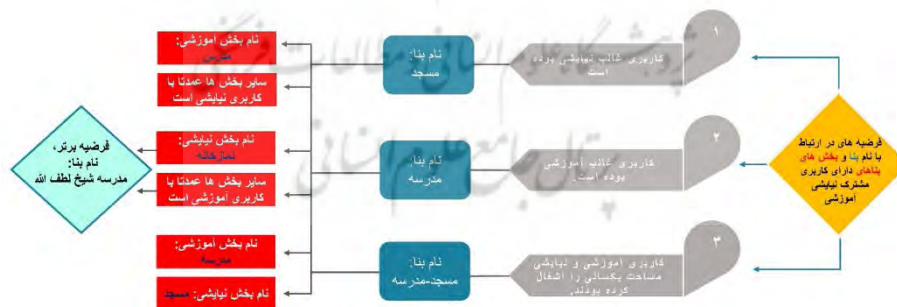
ج) چنانچه رکن آموزشی و نیایشی در بنا برابر بوده و حجم یکسانی از بنا را در بر می‌گرفتند، در زمان گذشته عمدتاً نام مسجد برای آن انتخاب می‌شده است؛ درحالی‌که عبارت «مسجد-مدرسه» در هیچ‌کدام از اسناد تاریخی هم‌زمان با دوره صفویه به کار گرفته نشده است و تنها در معدودی از اسناد دو واژه مسجد و مدرسه با حرف ربط «و» به یکدیگر پیوند خورده‌اند. این استدلال دیگری است مبتنی بر نام‌گذاری جدیدتری که واژه مسجد و واژه مدرسه را در یک ترکیب که آنها را به غالب یک کالبد بگنجانند، قرار نمی‌دادند.

با تحلیل موارد سه‌گانه فوق به‌سادگی آشکار می‌شود که مجموعه بنای ویژه‌ای که در شرق میدان نقش جهان قرار داشته، دربرگیرنده هر دو کارکرد آموزشی و نیایشی بوده است، ولی وجه غالب در آن رکن آموزشی بوده است (شکل ۷). بازخوانی اسناد دینی در کنار اسناد تاریخی بیانگر نقش بسیار پررنگ آموزش و دانش در دین اسلام و به‌ویژه در مذهب تشیع است. در قرآن و همچنین در سخنان امامان و بزرگان بارها به جایگاه دانش اشاره شده است که این خود دلیلی متقن بر وجود رکن آموزش در کنار رکن دین و در میان چهار رکن میدان نقش جهان است.

ب) در صورتی که در هم‌جواری این دو رکن در کنار یکدیگر، کاربری غالب وجوه نیایشی بوده است، حتی با وجود فضاهای آموزشی کلیت ساختمان تحت نام مسجد شناخته می‌شده است؛ برای نمونه می‌توان مسجد جامع اصفهان را اشاره کرد که در دامان آن رکن کاربری آموزشی که در مدرسه مظفری گنجانده شده است، ولی با نام مسجد جامع اصفهان خوانده می‌شود. از سوی دیگر در زمان صفوی نیز همچنان این فرایند نام‌گذاری ادامه می‌یابد و برای نمونه مسجد جامع عباسی را می‌توان نام برد. در این بنا نیز رکن غالب نیایشی است با وجود اینکه فضاهای آموزشی نیز در آن وجود دارد (شکل ۶).

شکل ۶. نام‌گذاری دو بنای مسجد جامع اصفهان و مسجد جامع عباسی با توجه به مساحت کاربری غالب آنها (Authors, 2022)

شکل ۷. فرضیه گوناگون درباره کاربری بناها با توجه به مساحت غالب کاربری آنها و فرضیه برتر کاربری بنای شیخ لطف‌الله با توجه به کاربری غالب آن (Authors, 2022)

۴- نتیجه‌گیری

است. فضاهای آموزشی و نیایشی عمدتاً در یک کالبد با هم طراحی و ساخته می‌شدند. همچنان که این دو رکن در دین اسلام جدایی‌ناپذیر است؛ درحالی‌که وجه تسمیه بنا با بخشی

در این پژوهش، با تحلیل اسناد تاریخی موجود در گذر زمان، کارکرد پیشین بنا آشکار شد. تغییرات کالبدی ایجادشده در این بنا سبب تحول شناخت کارکرد آن شده

کاربری با مساحت غالب اختصاص به آموزش داشته است. این مدرسه، دارای کالبدی وسیع به همراه یک نمازخانه بوده است.

تحولات کالبدی صورت گرفته در این بنا و پیرامون آن خطاهایی در شناخت کارکرد آن به وجود آورده است. تخریب بخش آموزشی و باقی ماندن بخش نیایشی (نمازخانه)، سبب اشتباه در نام‌گذاری آن در منابع جدیدتر شده است. تحلیل اسناد تاریخی دوران صفوی به برطرف شدن این خطاها انجامید. فرایند و نوع تحلیل مورد استفاده در این مقاله می‌تواند در رفع ابهام کاربری بناهایی که در گذشته دچار تحولات کالبدی و کارکردی شده‌اند، استفاده شود.

سپاسگزاری

وجود ندارد.

منابع مالی

منابع مالی این مطالعه توسط نویسندگان مقاله تهیه شده است.

تعارض منافع

هیچ‌گونه تعارض منافی بین نویسندگان وجود ندارد.

References

- Afandi, M. (2010). *Riaz, Iranian Hozeh Elmiayi* (M. B. Saedi, Trans.). Mashhad: Islamic Research Foundation of Astane Quds Razavi .
- Afoshtei Natanzi, M. (1994). *History of Safavid Period*. Tehran: Elmi Farhanigi .
- Akio Kasama, S. K. (2001). *Land of desert (1953)*. Tehran: Asar-e Meli .
- Ameli, M. A. (2000). *Shiite notables*. Beirut: Dar Al-Tarof .
- Amir Hosseini, N. (1954). *History of Isfahan Historical Buildings* (1 ed.). Tehran, Iran: Dad .

است که گستره بیشتری از کالبد کلی ساخته شده را به خود اختصاص داده باشد.

اسنادی که این جایگاه را مسجد نامیده‌اند، می‌توان به دو دسته کلی تقسیم کرد: الف) اسنادی که در سال‌های اخیر تألیف شده‌اند، که عمدتاً به منابع دوران صفویه دسترسی نداشته‌اند یا دسترسی آنها به این اسناد کمتر بوده است. ب) سفرنامه‌هایی که ملاک تصمیم‌گیری آنها درباره کاربری بنا کالبد بیرونی بنای شیخ لطف‌الله بوده است. دسته‌ای از سیاحان که بنا را در دوران صفویه بازدید کرده‌اند، به دلیل اینکه امکان حضور در بخش آموزشی بنا را نداشتند، آن را مسجد نامیده‌اند. بیشتر گردشگرانی که در دوران پس از صفویه از این بنا بازدید کرده‌اند، با توجه به اینکه بخش آموزشی بنا در اواخر دوران صفویه تقریباً تخریب شده بود، تنها بخش نیایشی بنا را دیده و بنابراین نام مسجد را برای آن ذکر کرده‌اند.

چگونگی توصیف افراد از بنای شیخ لطف‌الله و نحوه اشاره به آن در اسناد، به دریافت چگونگی کارکرد آن کمک می‌کند. همچنین نحوه استفاده افراد در گذشته از این مکان برای تدریس و تحصیل عملکرد آن را در گذشته نشان می‌دهد. دسته‌بندی این اسناد در جداول گوناگون به ترتیب زمان، تحولات کارکردی آن را آشکار کرد. بنای شیخ لطف‌الله در زمان صفوی دارای کارکرد نیایشی و آموزشی بوده که

- Aubin, E. (2018). *Persia Today - Iran, Mesopotamia*. USA: Wentworth Press .
- Building, D. (1931). *Cultural Heritage Documentation Center*. Isfahan .
- Byron, R. (1950). *The Road to Oxiana*. London: John Lehmann .
- Chardin, J. (1927). *Sir John Chardin's Travels in Persia*. London: Argonaut Press .
- Chirikof. (2018). *The Tracks and Landfalls of Bering and Chirikof on the Northwest Coast of America*. London: Forgotten Books .

- Claude Anet, J. (1991). *The Rose of Isfahan: Iran with Automobile, Travelogue Anet Claude* (F. Jelveh, Trans.). Tehran: Revayat .
- Curzon, G. N. (2016). *Persia and the Persian Question*. Cambridge: Cambridge University Press. [DOI:10.1017/CBO9781316136966] [PMCID]
- D' Allemagne, H. R. (1911). *From Khorassan to the land of the Backhtiaris: three months of travel in Persia*. Paris: Hachette et Cie .
- Della Valle, P. (2018). *Travels by Pietro Dalla Valle*. The Pilgrim. Italy: Forgotten Books .
- Dieulafoy, J. (1887). *Persia, Chaldea and Susiana*. Paris: Hachette .
- Eqbal Ashtiani, A. (1944). Sheikh lotfollah Misi Ameli. *Yadegar*, 1(1), 52-60 .
- Gabbe, H. (1997). Iranian Mosque. *Honar*, (33), 578-597 .
- Gemelli Careri, G. F. (2011). *Remarkable Views in Persia* (Vol. 2). Italy: Nabu Press .
- Godard, A. (1992). *Iranian Treasure*. Mashhad: Astan Quds Razavi .
- Hawkes, M. (1935). *Persian in Persia: Romance and Reality*. London: Ivor Nicholson & Watson .
- Hedayat, S. (2014). *Isfahan: Half of the World*. Tehran: Beh Negar .
- Honarfar, L. (1958). *Historical Monuments of Isfahan*. Tehran, Iran: Bank Melli Iran Press .
- Honarfar, L. (1971). *A Treasure of the Historical Monuments of Isfahan*. Isfahan, Iran: Safaghi .
- Honarfar, L. (1977). Shining Gem of Safavid Architecture. *Honar va Mardom*, 1(183), 2-11 .
- Imaniye, M. (1976). *History of Isfahan Culture: Education Centers (from the beginning of Islam until now)*. Isfahan: Isfahan University .
- Jaberi Ansari, M. H. (1943). *History of Isfahan and Ray*. Isfahan: Amarzade .
- Jackson, A. V. W. (1906). *Persia past and present*. New York: The Macmillan Company .
- Jazayeri, N. (2000). *Revealing secrets in the explanation of insight*. Tehran: Dar Al-Ketab .
- Jenab Isfahani, A. (2006). *Isfahan*. Isfahan, Iran: Municipality .
- Kaempfer, E. (1977). *At the court of the Persian king 1684-1685*. Tübingen, Basel: H. Erdmann .
- Khansari, M. B. (2011). *Shrine of Heaven (Schools of Paradise in the conditions of scholars and masters)*. Qom: Esmaelian .
- Khansari, M. M. (1993). *The sunrises in the explanation of the lessons*. Qom: Al-Bayat .
- Loti, P. (2015). *To Isfahan*. Paris: Magellan Et Cie .
- Mahdavi, M. (2007a). *Isfahan religious schools*. Isfahan: Municipality .
- Mahdavi, M. (2007b). *Well-known People of Isfahan*. Isfahan: Municipality .
- Majlesi, M. B. (2007). *Sea of Lights*. Tehran: Dar al-Ketab al-Eslamye .
- Majlesi, M. T. (1985). *School of the righteous in the explanation of who does not attend the jurist*. Qom. Frahang Islami .
- Mirza Qomi, A. M. (2002). *Scattered collector in answering questions*. Tehran: Tehran University .
- Modares Tabrizi, M. A. (2013). *basil of literature*. Qom: Ayat Allah Marashi Library .
- Movahed Abtahi, H. (1997). *Roots and manifestations of Shiism*. Isfahan. Al-Mahdi .
- Najmabadi, H. (2002). *Sheikh Lotfollah Mosque and its features*. Tehran: Forozan Rooz .
- Nasrabadi Isfahani, M. T. (1938). *Descriptions of poets or scientists or mystics and elders*. Tehran: Armaghan .
- Pope, A. (1936). Sheikh Lotfollah Mosque. (8), 789-792 .

- Qomi, A. (2008). *The story of Shiite scholars*. Qom: Bostan Ketab .
- Rafiei Mehrabadi, A. (1973). *National Monuments of Isfahan*. Tehran: Etehad .
- Sadr Hashemi, M. (1960). Sheikh Lotfollah Mosque. *Farhang-e Isfahan*, (32), 25-37 .
- Sanson, N. (1695). *Voyage or Relation of the Present State of the Kingdom of Persia: With a Curious Dissertation on the Manners, Religion & Government of that State*. Paris: Chez la veuve Mabre Cramoisi .
- Soltanzadeh, H. (1985). *History of Iranian Schools*. Tehran: Agah Publications .
- Tabrizi, M. (1994). *Benefits and Interests*. Tehran, Iran: Ehya Ketab .
- Tahvildar Isfahani, M. H. (1963). *Geography of Isfahan*. Tehran, Iran: social studies and research .
- Tehrani, A. (1993). *The pretext for the classification of Shiites*. Mshahad: Islamic Research Foundation of Astane Quds Razavi .
- Tehrani, A. (2008). *Layers of Shiite flags*. Tehran: Tehran University .
- Torkaman, E. (2003). *History of Abbasi* (E. Afshar, Ed.). Tehran: Amirkabir .
- Valibeig, N., & Kourangi, N. (2019). Reviewing the the Khorshid gate in Naghsh-e-Jahan square Based on descriptive-historical and visual documents. *The Monthly Scientific Journal of Bagh-e Nazar*, 16(73), 41-52 .
- Wilber, D. N. (1962). *Persian gardens & garden pavilions*. Vermont, Charles E Tuttle Company.

